

ד"ר אליעזר בשן

התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

מטרת הרצאה זו היא לתאר את מעמדה ההשכלתי והחברתי של האשה היהודיה במזרח התיכון, ולעמוד על התמורות שחלו בו. מקובל להניח, גם על סמך המציאות של ימינו, כי בת ישראל, שחיתה בארצות האיסלאם, היתה סגורה בביתה, עוסקת במשק הבית בלבד, וחסרת כל ידיעה בתורה ובחכמה. אולם המקורות מן הספרות הרבנית, ובעיקר מימצאי הגניזה, חושפים תמונה שונה בתחום זה.

בדיון זה עלינו להבחין בשני מישורים, בין המישור העממי המוני ובין המקרים החריגים, שאינם מלמדים על הכלל.

החל במאה הי"ב יש מקורות המספרים על בנות הלומדות ומלמדות אף בחורים, ועוסקות במקצועות הנחשבים גברים והמחייבים השכלה. נמנה אחדים.

בעשור השני של המאה הי"ב מופיעה נערה בבגדאד, בתו של רופא יהודי המרבה בצום, בתפילה ובצדקה. היא סירבה להינשא מחשש שהנישואין יטרידוה ממעשי חסידותה. היא עוררה תסיסה משיחית שהדיה הגיעו גם לשלטונות. היתה זו, כנראה בת יחידה שספגה אווירת חסידות בבית אביה, והיתה בעלת רמה דתית ובעלת תרבות יוצאת דופן.¹

אמו של הרופא שמואל בן יהודה המערבי, בן המאה הי"ב, ילידת בצרה שבעיראק, היא "אחת משלוש אחיות שהעמיקו בחכמת התורה והיו רגילות לכתוב עברית". גם במקרה זה מדובר בבנותיו של אדם שלא היה מפשוטי עם. בוודאי היו לו רק בנות, אותן חינך לידיעת התורה.²

דרגה לימודית גבוהה יותר עשויה היתה להיות לבתו של ראש

1 ש' ד' גויטיין, JQR ס"ח 43 (1952) עמ' 57-76. הועתק לספרו של הנ"ל, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' סז-סח.

2 ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ת"א תרצ"א, כרך ב עמ' כח.

ד"ר א' בן שן

ישיבה. ר' פתחיה מרגנשבורג, שביקר בבגדאד בשנות השמונים של המאה הי"ב, מספר על הגאון שמואל בן עלי ש"אין לו בנים אלא בת אחת, והיא בקיאה בקרייה ובתלמוד והיא מלמדת הקרייה לבחורים, והיא סגורה בבניין דרך חלון אחד והתלמידים בחוץ למטה ואינן רואין אותה".³

הראיה שידיעת התורה אצל נשי עיראק, בתקופת הגאונים, לא היתה נחלת המונים, נמצאת בתשובתו של ר' שרירא, למעשה דלקמן: אם לילד בן שש נפטרה. נתגלע ויכוח בין האב, שביקש לגדל את ילדו, לבין חמותו, שדרשה לגדלו בביתה. הגאון משיב שהילד ישאר אצל אביו ונימוקו — "כי מה ידעו הנשים בתלמוד תורה ובלימוד אומנות שילמדו את בני בנותיהן".⁴

גם במאות הי"ז—י"ח היו בעיראק ובכורדיסטאן מספר נשים, שהיו יודעות תורה ברמה בלתי רגילה. אחת מהן, דמות נערצת על ידי יהודי כורדיסטאן, שהצטיינה בחכמתה ובחסידותה, ידעה תנ"ך ותלמוד וחברה פיוטים, ועמדה בראש ישיבה. הלא היא אסנת בת ר' שמואל בראזאני, אשתו של ר' יעקב בן יהודה המזרחי, שהיה הרב של קהילת עמאדיה במאה הי"ז. היא לימדה בחורים בישיבת בעלה, ולאחר פטירתו ניהלה את הישיבה, עד שבנה שמואל גדל.

בראש איגרת לקהילת עמאדיה היא פונה שיעזרו לכיסוס הישיבה ומתארת בצורה פיוטית את פעילותה:

תכנתי עמודי ארץ / אז אציב דינים בפלילי
גם סגרתי הנפרצות / מדרש ותפילה בגלילי
לא אל הודי או תועלתי / היא בכיתי או תוללי
גם לא אל צורך ביתי או / מלבושי ומאכלי
אך אל קיום המדרשות / שלא יפוך מני חילי
חילים אגבר אל תורה / על זאת מתני מלאו חלחלי

באיגרת באים פרטים אוטוביאוגרפיים, ונצטט כמה שורות:

שאני נשארתי מלמדת תורה ומוכחת ודורשת לטבילה ולשבת... ולתפילה וכיוצא... ואני מיומי מפתח ביתי לחוץ לא יצאתי, בת מלך ישראל הייתי, מאן מלכי רבנן, בין ברכי חכמים גדלתי, מעונגת לאבי ז"ל הייתי, שום מעשה

3 סיבוב פתחיה מרגנשבורג, מהד' גרינהוט עמ' 9—10.
4 תשובות גאונים — הרכבי תקנ"ג, אוצה"ג כתובות עמ' 174.

התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

ומלאכה לא למדני, חוץ ממלאכת שמים, לקיים מה שנאמר והגית בו יומם ולילה. בעוונות הרבים לא היו לו בנים כי אם בנות וגם כן השביע את בן זוגי ז"ל, לבלתי עשות בי מלאכה וכן עשה כאשר ציווהו [ו] מתחילה הרב ז"ל היה טרוד בעיונו ולא היה לו פנאי ללמד התלמידים, **כי אני הייתי מלמדת אותם במקומו**, עוזרת הייתי כנגדו, עתה בעוונות הרבים הלך הוא למנוחות ועזב אותי והילדים.⁵

אשה זו היא בתו של חכם בנגלה ובנסתר, שהתחנכה באווירה ספוגה תורה. היא דמות חורגת, שאינה מאפיינת את רמתן הממוצעת של בנות ישראל. העובדה שאביה השביע את בן זוגה לבל תעשה מלאכה בבית, מלמדת שרוב הנשים עסקו במלאכות הבית, ולא בתורה.

בנות שידעו ולמדו תורה היו בולטות בחברה, לכן לא יפלא כי היו מבוקשות. במקור מעיראק מן המאה הי"ח מסופר על קבוצת יהודים שהיו יושבים יחדיו ואחד מהם ביקש מחברו שיתן לו את בתו לאשה, ונתן בידו כמה מטבעות כקידושין. אבי הכלה שאלו איזו מבנותיו הוא רוצה לקדש, ענה לו שמעון: "אותה הבת שיודעת ללמוד תורה".⁶

עד סמוך לזמננו היו נשים ממשפחות חשובות בבגדאד, מהן שעברו לכלכותה ולבומבי שלמדו תנ"ך, משנה ועין יעקב, ואחדות ידעו מדרשי חז"ל ודיני השלחן ערוך. אולם היתה זו שיכבה קטנה של נשים.⁷

ספרות המעתיקות ספרים, היו צריכות בוודאי ללמוד ולגלות בקיאות מסויימת במקרא ובכתיבה. הפרופ' הברמן, שחקר נושא זה, מונה עשרים ואחת מעתיקות מן המאה הי"ב עד המאה הכ', אך רק שתיים מן המזרח התיכון. הידועה ביותר מהן היא מרים בת בניה הסופר מתימן בת המאה הט"ו, שהעתיקה חומש ובסופו

J. Mann, Texts & Studies in Jewish History & Literature, Cincinnati 1931 Vol. I pp. 510-511 5

א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשכ"א, עמ' 35-37, פניה פיוטית שלה, שם עמ' 164-165. איגרת שומפנית אליה בשנת תכ"ד/1664, שם עמ' 205-206.

צדקה חוצין, שו"ת צדקה ומשפט, כת"י, מובא ע"י ש' אסף, ציון, ו (מאסף), תרצ"ד עמ' צ. הודפס שוב, באהלי יעקב, ירושלים תש"ג, עמ' 121. ר' צדקה חוצין נולד בשנת 1699, והיה רב בבגדאד כשלושים שנה.

ראה, ציון, ו (מאסף), עמ' צג-צד.

ד"ר א' בשן

כתבה התנצלותה: "אל תשיתו עלי חטאת אם תמצאו בו שגיאות, כי אשה מינקת אנוכי".

ר' יעקב ספיר מירושלים שביקר בתימן בשנות השישים של המאה היי"ט, ראה כתב יד זה והוא מעיד: "והוא מדוייק וכתבה יפה ומאושרת מאד". בתימן היתה אשה שנתנה הרשאת שחיטה, דבר שחייב בקיאות בדיני שחיטה.

בתו של המשורר ר' שלום שבזי היתה אף היא משוררת.⁸ אולם כאמור, כל אלה מקרים חריגים. בתימן, לא הלכו בנות לבית הספר והן קיבלו חינוכן היהודי לקיום מצוות, לאמונה ולמלאכה בבית הוריהן מפי אימותיהן והסבתא, החל מגיל רך.

כידוע קיימות שתי דעות בין התנאים בקשר ללימוד תורה לבנות. במשנה סוטה פרק ג משנה ד אומר בן עזאי — חייב אדם ללמד את בתו תורה. ודעת ר' אליעזר — שכל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תפלות.

לפי הדוגמאות דלעיל, אימצו הורי הבנות הנזכרות את שיטתו של בן עזאי. אולם יש להבחין בין בנות חיל בודדות, כגון בנות יחידות לחכמים, לבין עמדתם של חכמי המזרח ללימוד תורה לבנות ההמונים.

דבריו של ר' נסים בן יעקב מחכמי קירואן, בן המחצית הראשונה של המאה היי"א, הגורס שיטת ר' אליעזר ומתעלם כליל מדברי בן עזאי, מאפיינים את הגישה ששלטה בצפון אפריקה ובמזרח התיכון כדרך כלל. הוא כותב בספרו "חיבור יפה מהישועה": "וימשום כך התנגדו החכמים ז"ל שילמד אדם בתו תורה... כי לפי דעת התלמוד יביא דבר זה אותה לשחיתות ורוב תחבולות ועורמה".⁹ אולם נראה שהדברים מתייחסים רק ללימוד תורה בדרגה גבוהה כמו תורה שבעל פה, שלמדו רק בנות יחידות סגולה.

8 הברמן, קרית ספר יג (תרצ"ז) עמ' 112—120. יעקב ספיר, אבן ספיר, ליק ח"א דף קב ע"ב. מסע תימן מהד' יערי, עמ' קעד. S.D. Goitein, *Jews and Arabs*, N.Y. 1964, p. 187.

9 חיבור יפה מהישועה, מהד' ח' ז' הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' לו. זו עמדה שיש לה סימוכין במדרשים ובהלכה: כגון במדרש נשא ט, נד: "ישרפו דברי תורה ואל ימסרו לנשים". השוה, תנחומא, בא, בסוף הפרשה. אוצ'ה"ג סוטה, 239 ספר המצוות לרמב"ם, מצווה יא, ג. הלכות תלמוד תורה פרק א', הל' א. בהלכה יב "ואע"פ שיש לה שכר, ציוו חכמים שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד". הלכות סוטה, ג ב. השוה שלחן-ערוך, יור"ד, רמז, ה.

התמורות במעמדה החברתי והחשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

כדי לקבל תמונה על חינוך הבת במשפחות של פשוטי העם, עלינו לפנות לספרות השו"ת ולממצאי הגניזה במצרים. והתקופה המאיי-רה פרטים מאלפים היא המאה הי"ב, תקופת הרמב"ם. מתברר כי במצרים כבר למדו תורה בגיל רך גם בנות ממשפחות עניות. על פי תשובות הרמב"ם וממצאי הגניזה יוצא שהיה מלמד שלימד בנות קטנות, וכך היו נשים מלמדות בבית ספר גם בנים, באופן עצמאי או כעוזרות למלמד.

על החשיבות שייחסו האימהות ללימוד בנותיהן, ניתן להסיק מצוואה של אשה עניה במצרים, בת המחצית הראשונה של המאה הי"ב. היא כותבת לאחותה: "צוואתי היותר גדולה עליך שתטפלי בבתי הקטנה ותעשי מאמץ שהיא תלמד. אמנם יודעת אני שאני מטילה עליך מעמסה יתרה, שהרי אין לנו מה שיספיק להחזקתה, לא כל שכן להוצאות הלימוד...".

מקורות נוספים מן הגניזה מתקופה זו, מעידים על דאגתה של האם לחינוך ילדיה לקיום מצוות, פעמים אף יותר מן הבעל. זו נחלת נשים ממעמדות שונים, עשירות ועניות, חסודות ורחוקות מחסידות. אפילו סוחרת יהודיה במחצית הראשונה של המאה הי"ב שילדה מחוץ לנישואין, אינה שוכחת לציין בצוואתה חובתה לחינוך בנה. היא מצוה כי מלמד שיגור עם בנה בדירתה, יקבל שכר מסויים תמורת הוראת הילד "מקרא ותפילה, מה שמתאים שהוא ילמד".

אשה באלכסנדריה נפרדה מבעלה (מבלי להתגרש) ועברה לקהיר על מנת לתת לבנה בן השבע חינוך טוב יותר. במכתבה לנגיד דוד השני בן יהושע (מצאצאי הרמב"ם), שנכתב בין 1355—1367, מתלוננת אשה שבעלה מתערב עם הדרווישים, וחוששת שיצא מן הדת, וגם שלושת ילדיה יצאו לתרבות רעה.¹⁰

עדויות על מציאותן של בנות שכבר בגיל רך למדו תורה נמצאות בתשובות הרמב"ם. בסיפור מפורט על גורלה של משפחה עניה, בה הבת נישאה בגיל תשע, זן הרמב"ם בנושא זה. נביא כמה פרטים מתולדות משפחה זו. במשך שבע שנים פירנסה אותם אם הבעל. לאחר מכן ניסה הבעל לפרנס משפחתו על ידי שהיגר

10 גויטיין, סדרי חינוך עמ' סה, סח—סט, עא, עג, פט—צ. על האשה שילדה מחוץ לנישואין, הנ"ל "הארץ" 26/11/65.

J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fatamid Caliphs*, Oxford 1920-22 Vol. II p. 302.

ד"ר א' בשן

לדמשק, אך מזלו לא האיר לו פנים. האשה נשארה עם תינוק. בינתיים חזר הבעל ונולד תינוקם השני. בהיותה בת עשרים וחמש עדיין אין הבעל מסוגל להביא טרף לביתו. אך היא אוזרת כגבר חלציה "ולה אח המלמד הקטנים המקרא **ולאשה ידיעה במקרא**. שאלה את אחיה וביקשה ממנו שתלמד עמו הקטנים מקרא, כדי להשיג מה שתחייה בו נפשה ונפשות בניה, הואיל וכבר קרבה למות מהצער אשר היא בו". היא לימדה במשך שש שנים ולאחר מכן ארבע שנים באופן עצמאי, בהעדר אחיה. ובאותו זמן לקחה את בנה הבכור בהיותו בן י"ז, בשביל לדבר עם הגברים הבאים לבית הספר.

לאחר שהבעל חזר, היא מזניחה אותו ואינה משרתת אותו כמקובל. הוא דורש ממנה להפסיק עבודתה "תשבי בביתך כמו שאר בנות ישראל, או תתני לי רשות לישא אחרת". היא מסרבת להפסיק וטוענת כי "אין פרנסתי כמו שאר הפרנסות, אשר אם אעזבן היום אשיגן מחר. אם אעזוב התלמידים אפילו יום אחד, אשוב אבקשם ולא אמצאם, לפי שאבותיהם יובילום לבת תלמוד אחרים". נראה שהיא למדה עוד בילדותה, טרם נישואיה. במקרה אחר שמביא הרמב"ם, מדובר באדם אשר בהעדרו מהבית, הלכה אשתו לעבוד כמלמדת אצל אחיה המלמד. מתברר שהיא למדה אצל בעלה, ולאחר מכן המשיכה ללמוד תורה בכוחות עצמה.¹¹

גם בממצאי הגניזה מתקופה זו, יש עדות על מורה העובדת עם מורה. במסמך משנת 1160 בקשר להוצאת כסף מההקדש ללימודי דיו של יתום, מוזכרת מלמדת ולה שני בנים מלמדים.

הרמב"ם מאפשר לבעל למנוע מאשתו ללמד, ובכלל אין הוא רואה בעין יפה שנשים תלמדנה קטנים, והרי כך הוא פוסק במשנה תורה "אשה לא תלמד קטנים" (הל' אסורי ביאה, כב, יג, או "וכל אשה לא תלמד תינוקות", הל' תלמוד תורה, ב, ד).

אולם, לפי שהנימוק לאיסור הוא מפני האבות הבאים לבית הספר, הרי נמצא פתרון שהמורה לא לימדה לבדה, אלא הביאה את בנה הגדול לעזור לה והוא שמשוחח עם האבות.

המניע לכך שאשה תלמד, לפי הדוגמאות לעיל, הוא אמנם לחץ כלכלי. יוצא שלא היתה זו תופעה רגילה שאשה תהיה מורה, אבל

11 על מלמד שלימד בנות קטנות: תשובות הרמב"ם מהד' בלאו רעו. מורות: שם סימנים לד, מה. מהגניזה: גויטיין, סדרי חינוך סה, צ.

התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

העובדה שהיא מסוגלת ללמד בשעת הצורך, אומרת שהיה לה בסיס לימודי עוד מילדותה. ומכל מקום ידעה לפחות לקרוא את החומש.

בתקופה הנדונה זכו יתומות ועניות לחינוך על חשבון קופת הציבור או "ההקדש", ונשים מיוחדות היו ממונות על חינוכן. אנו למדים על כך מפניות בנדון לנגיד יהודי-מצרים, אשר עליו היה לאשר הוצאות מכספי ההקדש למטרה זו.

יש לציין, כי בתקופה המקבילה היו גם בחברה המוסלמית נשים שעסקו בלימוד הקוראן ופרשניו והוראתם, וגילו בקיאות בדקדוק, בתורת המשפט, ברפואה ובספרות. ידוע על נשים שלימדו גברים, ואשתו של חכם מוסלמי לימדה מאחורי וילון. אבן חזם, חכם בן המאה הי"א בספרד המוסלמית, למד בצעירותו קוראן, שירה וספרות מפי אשה. לעבד ארחמן השלישי ח'ליף ספרד (912—961) היתה מזכירה במנגנונו. אולם היו אלה בוודאי מקרים חריגים, ולא היתה דאגה להשכלתה של הבת בשכבות העממיות.¹²

בחברה היהודית במזרח התיכון חל שינוי בתקופה העותמאנית, וזאת נוסף לגורמים פנימיים, כנראה במקביל לירידה התרבותית בעולם המוסלמי בו חיו היהודים.

בספרות הרבנית של חכמי המזרח אחרי גירוש ספרד, אין כמעט ידיעות על חינוכה של הבת או לימודיה בתורה. כשבת יודעת ללמוד תורה, הדבר מצויין במיוחד, סימן שזו תופעה נדירה.

אמנם יש ידיעה על האר"י, שתיקן חדרים ללימוד גם לנשים, והוא היה דורש להן כמו לגברים בחדרים נפרדים. בארץ ישראל ובכמה מקומות בתורכיה, היו מלמדים סובבים לדרוש בפני הנשים וללמדן כמו את הקטנים תפילה וברכות. אולם אלה פעולות מקריות וארעיות, ואין זו מסגרת חינוכית ממוסדת ומאורגנת.¹³

למעשה, עד תחילת פעילותה של חברת כי"ח (שנות השישים של המאה הי"ט), לא זכתה הבת בקהילות המגרב ובמזרח התיכון, לחינוך מסודר בבית הספר.

בניגוד למסופר במקורות המאה הי"ב במצרים, לא מצאנו בתקר-

Tritton, Materials on Muslim Education in the Middle Ages, London 12
1957 pp. 140-143

13 בתורכיה במאה הי"ח: שתי בנות "היודעות ללמוד תורה", חיים מוצריק, שו"ת באר מים חיים, אהע"ז יד. בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 201. גליס, מנהגי א"י, ירושלים תשכ"ח, עמ' רפ סימן ה.

ד"ר א' בשן

פזות מאוחרות יותר במזרח התיכון, שאשה תלך ללמד בנים, ולו אף מתוך כורח כלכלי. היו בנות שלמדו אצל נשים. במקור ממא-רוקו מן המחצית השנייה של המאה הי"ח מדובר על הבנות המתלמדות אצל אשת יעקב הכהן¹⁴, אך לא ברור מה למדו ומה מידת הקביעות שבדבר. מכל מקום לא לימדה האשה בנים. אם הבעל לא פירנס את משפחתו, מסיבה כל שהיא, הרי עובדת האשה בבית או מחוצה לו במלאכות האופייניות לה, כמו טוויה¹⁵ אריגה או כמשרתת אף בבתי הנוכרים. חלה איפוא תמורה מתקופת הרמב"ם לעומת הדורות הבאים.

את חינוכה היהודי והמקצועי קיבלה הבת במסגרת המשפחה מאמה ומסבתה. הללו הדריכוה למוסר, לדרך ארץ, לקיום הדינים הקשורים לאשה ולמשק ביתה, מבלי שהדבר יחייב קריאה בספרים, אלא מתוך דוגמה ונסיון מעשי.¹⁶ ככל שלמדה מעבר לזה, הרי המטרה היתה שתוכל ללמד ילדיה, ובעיקר את בנותיה, תפילות ומצוות יומיומיות. הדגש בחינוך הבת היה על האמונה התמימה והציות למסגרת העדה והמשפחה. היא היתה גם חייבת להיות אשת חיל חרוצה, הדואגת למשק הבית ויוצרת את התנאים שבניה ובעלה יוכלו ללמוד תורה. כמו כן עליה לעסוק במעשים טובים ובגמילות חסדים.

14 בנות מתלמדות: שאול ישועה אביטבול, שו"ת אכני שיש, ח"ב יט. נשים יהודיות עבדו בבית המלאכה לבגדים של ר' משה גלאנטי בצפת במאה ה"ט. ראה ר' כנעני, ציון, תרצ"ד עמ' קצה. אשה במארוקו במאה הי"ח שבעלה נסע, שירתה בבית המלכות, אבני שיש, ח"א צא.

נשים שמלאכתן משי: שו"ת בנימין זאב קנא, שו"ת רלב"ח כז. שו"ת מהרש"ך ח"ב קסד; שו"ת משה אלשיך נז; שו"ת מבי"ט ח"ג מב; במאה הי"ז: שו"ת תורת חסד קמב. במקור זה מדובר בסוחרים שמסרו לנשים לארוג צמר בבית.

נשים עניות עובדות בבתי הגויים במצרים במאה ה"ט: שו"ת הרדב"ז ח"ג תתקט; אלמנה משרתת: רדב"ז ח"ד אלף קצ; דוד קאראסו, שו"ת ידי דוד סד; עושה מלאכה: רדב"ז ח"ד אלף רסא; בניהו, תולדות האר"י עמ' 192, 271. אשה שבעלה הלך למרחקים ובמשך עשר שנים נעדר מביתה, אומרת: "כי הוצרכתי לצאת לשוק לפרנס את עצמי", שו"ת רדב"ז ח"א שצח.

אשה מפרנסת הבית ממעשה ידיה והיא מחזרת בשווקים וברחובות. שו"ת יעקב קירב ב' דף כג; נשקה בבנישתי, שו"ת פני משה ח"א עז, תשובה לברוסה בשנת תכ"ה/1665. במגרב מפרנסת אשה את בעלה ממעשה ידיה, בתחילת המאה הי"ט, עמרם אלבאז, שו"ת חיי עמרם כג.

15 האם מדריכה הבת: אברהם די בוטון, שו"ת לחם רב סימן כ. הזקנה מלמדת מוסר ודרך ארץ: שמואל קלעי, שו"ת משפטי שמואל צ.

התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

צטט מקור מן המאה ה"ט", המאפיין מצב זה. הרשב"ש בן הרשב"ץ נשאל "על אודות הספר שמניחות הנשים לבית הכנסת ואמרת שמאחר שאינן מצוות ללמוד תורה, טוב שיניחוהו להשיא יתום ויתומה".

"תשובה יפה אמרת, אבל לא מהטעם שאמרת, לפי שהנשים אף על פי שאינן מחוייבות ללמוד תורה, אבל זכות הן לחיי העולם הבא בזכות התורה שמלמדין את בניהם ומוליכין אותם לבית הסופר, ובזכות שמשמשות את בעליהן. עד שבאים מהשיבות" (שו"ת רשב"ש שכד). כאן בא לידי ביטוי רעיון המופיע במדרשים, והיה למציאות בחיי יומיום של יהדות צפון אפריקה והמזרח.¹⁶ למרות שכאמור, לא קיבלה הבת חינוך פורמאלי, הרי הדבר לא גרם לצימצומה ולסגירתה במשק ביתה בלבד. היו נשים שתפשו מקום בחיי המעשה אף מחוץ לבית וגילו עצמאות ופעילות, בת-חומים שונים בחיי החברה והכלכלה. המקורות מספרות השו"ת של התקופה העותמאנית, מגלים פרטים שונים: היא קונה, מוכרת או נותנת במתנה, חזקת קרקע או רכוש אחר שלה,¹⁷ מקדישה כסף למטרות ציבוריות, כגון לעניים, לתלמוד תורה, לארץ ישראל או לבית כנסת.¹⁸ היו בעלים שמינו את נשותיהם

16 במדרשים: שמו"ר יתרו כח, ב. ביהמ"ד לילינק ת"ג עמ' 136; ח"ו עמ' 151.

17 שו"ת מבי"ט ח"ג כא. רדב"ז ח"א קמו; ח"ג תתקצב; ח"ו שני אלפים רמב; שו"ת מהר"י בן לב ח"ד לא; מהרש"ך ח"ד לב, מה; שלמה בן חסון, שו"ת משפטים ישרים כז; יצחק חנוך, בני יצחק הל' שכירות יא; יוסף פילוסוף, שו"ת בית דוד חוש"מ קח; אברהם אלקלעי, שו"ת, חסד לאברהם ח"ב חוש"מ כב.

18 במצרים במאה ה"ט"; שו"ת הרדב"ז ח"א סז, תקא; ח"ב תרעז, תרעז; שו"ת בצלאל אשכנזי יו"ד, טז; במאה הי"ז: מרדכי הלוי, שו"ת דרכי נועם יו"ד ב; ביוון במאה ה"ט": שו"ת מהר"י בן לב ח"ג ז; שו"ת מהרש"ך ח"ד מ, סט; שמואל קלעי, שו"ת משפטי שמואל עז; חיים שבת, שו"ת תורת חיים ח"ב ח; בתורכיה במאה הי"ז: שו"ת ברוך אנגיל מו; חיים בבנישתי, שו"ת בעי חיי חוש"מ קפד, קצב, קצד; יהודה לירמה, שו"ת פליטת בית יהודה יו"ד; שו"ת משה גלאנטי נד; שלמה אמריליו, שו"ת כרם שלמה אהע"ז מ, חוש"מ מ; במאה הי"ח: משה אמריליו, שו"ת דבר משה חוש"מ ע; חנניה שאול, שו"ת מגן שאול ג; יצחק נבוך, שו"ת דין אמת ג; דוד פילוסוף, שו"ת בית דוד חוש"מ קכו; בא"י במאה הי"ז: מרדכי רובין, שו"ת שמן המאור חוש"מ ב.

במגרב: שו"ת רשב"ש סה, קף, שכג, שכד, שכז, שסא; שו"ת חוט המשולש ח"א יח; שו"ת יצחק ובוזג ח"ב מד; יעקב אבן צור, שו"ת משפט וצדקה ביעקב ח"ב נב, פג; במאה הי"ט במארוקו: עמרם אלבאז, שו"ת חיי עמרם סה; חיים טולידאנו, שו"ת חוק ומשפט קסא, קסב; רפאל אלבאז, שו"ת הלכה למשה חוש"מ כט, קג.

ד"ר א' בשן

כאפוטרופוסים על נכסיהם, שיפעילו אותם בעצמן או בעזרת אחרים. אשה ממונה על חלוקת הקדש.¹⁹ לעיתים היתה האשה ערבה לקנס, חוב או עסקי בעלה, כגון סחורה שנקנתה בהקפה.²⁰ נשים היו בעלות חנות, שותפות בעסקים אפילו עם גויים, מלוות כסף ומנהלות משא ומתן מסחרי.²¹ גם מקורות חוץ מאשרים זאת. למשל, הנוסע הצרפתי פייר בילון, שביקר בתורכיה בשנות הארבעים של המאה הט"ז, כותב כי נשים יהודיות מצויות בשווקים, כשהן גלויות פנים ומוכרות עבודות מחט, מטפחות, מגבות, חגורת, כרים, קשוטי מיטה ועוד.²²

האשה היהודיה פתוחה ומעורה יותר בחברה ובכלכלה מנשי המוסלמים, והדבר עורר תשומת לב. כל הפעילות הזו חייבה אינטליגנציה מסויימת, התמצאות ונסיון בהוויות העולם ובדרכי הכלכלה, וכן יכולת מגע והידברות עם בני אדם, ובוודאי גם ידיעת חשבון.²³

מצידים של חכמי ישראל היתה מגמה לצמצם ולהגביל עצמאותה, ובעיקר בתחומים המחייבים מגע עם הנוכרים, וזאת בגלל הסכנות שנסקפו לאשה כשהיא מחוץ לבית.

בית הדין בפאס, תיקן בשנת שכ"ח/1568, כי מהיוס שום אדם לא יתן לאשתו להיות ערבה בעד חוב שהוא חייב לגויים. החשש היה

19 שו"ת מהר"י בן לב ח"ב עו, מדובר באדם שציווה שאשתו תהיה אפוטרופוס על כל נכסיו ועל פיה יתנו **ותסתהר** ותעסוק בהם כל ימי חייה.

שו"ת משה אלשיך קכח; שו"ת לחם רב רא; שמואל חיון, שו"ת בני שמואל נג; שו"ת תורת חסד רלט; שו"ת דבר משה חוש"מ סט.

ממונה על חלוקת ההקדש: משה בן חיים שבת, שו"ת תורת משה, יר"ד ג. שו"ת רדב"ז. ח"א תנא; שו"ת רשד"ם חוש"מ שפא; משה אלשיך, זצ"ל, צח, שו"ת מהרש"ד ח"ג פא; יהושע בנבנישתי, שו"ת שער יהושע יו"ד; שו"ת פני משה ח"א ס; אברהם אליגרי, שו"ת לב שמח חוש"מ ל; משה לשראל, שו"ת משאת משה ח"ב חוש"מ לה; במצרים במאה הי"ז: יוסף זויר, שו"ת מטה יוסף אהע"ז יד; במגרב: שו"ת הרשב"ש תקט.

21 אלמנה כשותפות עם גויים במלאכת בגדים: שו"ת מבי"ט ח"ב כז; שותפה בעסק: שו"ת יחיאל בסאן פ"ה; עוסקת במשא ומתן מסחרי: רדב"ז ח"א לב, סז; בנייה, תולדות האר"י 237; אליהו בן בנימין הלוי, שו"ת זקן אהרן צא; שו"ת משפטי שמואל קיב; שו"ת משה אלשיך פג; שו"ת מבי"ט ח"ב קפד, שו"ת מהר"י בן לב ח"א סח; ח"ב מד; שו"ת רלב"ח לו; שו"ת מהרש"ד ח"ג עא; אברהם הלוי, שו"ת עין משפט, אהע"ז ב; שו"ת מהרי"ט ח"א לג; שו"ת משה גלאנטי נד; שו"ת פני משה ח"א ו; שבתי יונה, שו"ת שי למווא יג; משה שלטון, בני משה, ג, דף פ ע"ב; משה מזרחי, שו"ת אדמת קודש ח"א, חוש"מ עב; אשה מכרה יין ושיכר לערבים בא"י במאה הי"ה.

22 לוזיטאנוס, אוצר יהודי ספרד, א' (תשי"ט), עמ' 73.

התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האשה היהודיה במזרח התיכון

שמה יחול פיגור בתשלום והיא תיאסר. קיימת רגישות מיוחדת לאשה הנמצאת במאסר, בו היא נתונה לשרירות הגויים שעשויים להתנכל לה.²³

ספק אם תקנה זו בוצעה. מכל מקום, תוצאות למגמה זו של הגבלה עצמית על עצמאותה של האשה ניכרות רק במאה־מאה וחמישים השנים האחרונות. ויחד עם הירידה התרבותית בארצות האיסלאם בכלל, חל גם צימצום במיגוון העיסוקים הכלכליים שהאשה עוסקת בהם והמחייבים ידע, ומגע עם החברה. זוגמה לכך הוא פסק דינו של ר' חיים פאלאג'י. נשים עניות עבדו במאה הט"ז במצרים, בבתי מלאכה של גויים והיו נשארות שם ברציפות, יחד עם עובדים נוכרים, שלושה ארבעה ימים. היתה הסכמה מימי הנגידים, כנראה סוף המאה הט"ו, או תחילת המאה הט"ז, כי רק לנשים מעל גיל ארבעים מותר לעבוד בתנאים אלה.²⁴ לעומת זאת פסק ר' חיים פאלאג'י, דיון באיזמיר בן המאה הי"ט, כי ללא שומר יהודי **אסור אפילו לזקנות לעבוד.**²⁵

ואשר להשכלתה, דווקא עם חדירת ההשכלה האירופאית על ידי חברת כל ישראל חברים, ניכרת מצד חכמי המזרח המגמה להרחיק את הבת מלימודים ולגונן עליה מפני השפעות זרות. כך הלכה והסתגרה, בדורות האחרונים, האשה היהודית במזרח התיכון והצטמצמה מבחינה השכלתית ומקצועית, לעומת הדורות הקודמים.

לסיכום, הראינו כי היו בנות, ביחוד בנות חכמים, שידעו תורה ברמה גבוהה, אך בנות העם הפשוט קבלו חינוך היהודי במסגרת המשפחה, באמצעות האם והסבתא. רק במאה הי"ב יש ידיעות על בנות שלמדו תורה עד כדי יכולת ללמד בבית הספר. בדורות הבאים, למרות שלא זכתה בדרך כלל ללימוד פורמאלי, הרי היתה מסוגלת לנהל משא ומתן מסחרי, וגילתה עצמאות בחיי החברה והכלכלה, יחד עם מיגבלות שהחברה המסורתית מחייבת. בדורות האחרונים, כאמור, הסתגרה האשה יותר בביתה, ובמידה שנאלצה לעבוד לפרנסתה, עשתה זאת בין כותלי ביתה.

23 אברהם אנקאוה, כרם חמר, ח"ב, כח, דף ה ע"ב.

24 שו"ת הרדב"ז, ח"ג תתקט.

25 נשמת כל חי, אהע"ז א.